

TALABALARDA MUVAFFAQIYAT MOTIVATSIYASI, O'QUV MOTIVLARI VA SHAXSIY DETERMINANTLARNING NAMOYON BO'LISHI

Jurayev Vohidjon Muhammedovich

QDU, Psixologiya kafedrası dotsenti, PhD

<https://doi.org/10.5281/zenodo.20718544>

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada oliy ta'lim talabarlari orasida muvaffaqiyat motivatsiyasi, o'quv motivlari va shaxsiy determinantlarning namoyon bo'lish xususiyatlari empirik tadqiqot asosida o'rganilgan.

Kalit so'zlar: muvaffaqiyat motivatsiyasi, o'quv motivlari, shaxsiy determinantlar, ichki motivatsiya, talabalar psixologiyasi, o'z-o'zini belgilash, akademik faollik.

I. KIRISH

Talabalar orasida muvaffaqiyatga erishish motivatsiyasining rivojlanganlik darajasi oliy ta'lim samaradorligini belgilovchi eng muhim psixologik omillardan biri hisoblanadi. Zamonaviy psixologik tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, shaxs faoliyatining barcha sohalarida, xususan ta'lim sohasida, motivatsion yo'nalishning xarakteri nafaqat joriy natijalarni, balki uzoq muddatli kasbiy va shaxsiy rivojlanishni ham belgilaydi (Deci & Ryan, 2000; Elliot & Dweck, 2005).

O'zbekiston oliy ta'lim tizimida o'tkazilgan so'nggi tadqiqotlar (Xamrayeva, 2021; Toshmatov, 2022) talabalarining bir qismida akademik motivatsiyaning past darajada ekanligi, prokrastinatsiya va o'quv faoliyatiga sust munosabat kabi muammolar mavjudligini aniqladi. Ushbu holatning psixologik mexanizmlarini to'liq tushunish va samarali pedagogik-psixologik yordamni tashkil etish uchun muvaffaqiyat motivatsiyasi, o'quv motivlari va shaxsiy determinantlarning o'zaro bog'liqligini kompleks o'rganish zarurati tug'ildi.

Muammoning dolzarbligi shundan iboratki, oliy ta'limga oid mavjud tadqiqotlarning aksariyati motivatsion omillarni alohida-alohida o'rganadi va ularning o'zaro ta'sir mexanizmlari hamda shaxsiy determinantlar bilan bog'liqligini yetarlicha tahlil qilmaydi. Ayniqsa, O'zbekiston talabalarida ushbu bog'liqliklarning milliy-madaniy kontekstdagi o'ziga xosliklarini aniqlash ilmiy ahamiyat kasb etadi.

1.1. Tadqiqotning maqsad va vazifalari

Tadqiqot maqsadi: oliy ta'lim talabalarida muvaffaqiyat motivatsiyasi, o'quv motivlari va shaxsiy determinantlarning namoyon bo'lish xususiyatlarini va ularning o'zaro bog'liqligini empirik jihatdan aniqlash.

Tadqiqot vazifalari:

Talabalar muvaffaqiyat motivatsiyasining tuzilishi va darajasini aniqlash;

1. O'quv motivlarining turlari va ustunlik xususiyatlarini tavsiflovchi ma'lumotlarni to'plash;
2. Muvaffaqiyat motivatsiyasi bilan bog'liq shaxsiy determinantlarni identifikatsiya qilish;
3. Ko'rsatkichlar o'rtasidagi statistik korrelyatsiyani hisoblash va talqin qilish;
4. Olingan natijalar asosida amaliy tavsiyalar ishlab chiqish.

1.2. Tadqiqot gipotezalari

H1: Ichki bilish motivlari yuqori bo'lgan talabalar muvaffaqiyat motivatsiyasining ham yuqori darajasini namoyon etadi.

H2: O'z-o'ziga ishonch va maqsadga intilish kabi shaxsiy determinantlar muvaffaqiyat motivatsiyasi bilan statistik jihatdan muhim korrelyatsiyaga ega.

H3: Tashqi motivatsiya ustunligi prokrastinatsiya ko'rsatkichlarining yuqori darajasi bilan bog'liq.

II. ADABIYOTLAR TAHLILI

2.1. Muvaffaqiyat motivatsiyasi: nazariy yondashuvlar

Muvaffaqiyat motivatsiyasi tushunchasi psixologiya faniga dastlab Henry Murray (1938) tomonidan «muvaffaqiyatga ehtiyoj» (need for achievement — nAch) sifatida kiritilgan. Murray ushbu ehtiyojni shaxsning qiyin vazifalarni hal qilish, to'siqlarni engish, boshqalardan ustun turish va o'z imkoniyatlarini mukammallashtirish intilishi sifatida tavsiflagan.

David McClelland (1961) ushbu kontseptsyani yanada rivojlantirib, muvaffaqiyatga intiluvchi shaxslarga xos uchta asosiy xususiyatni aniqladi: o'rta qiyinlikdagi maqsadlarni tanlash, natijalarga shaxsiy mas'uliyatni his qilish va aniq qayta aloqaga (feedback) ehtiyoj. Uning tadqiqotlari muvaffaqiyat motivatsiyasining iqtisodiy rivojlanish bilan bog'liqligi bo'yicha mamlakatlararo taqqoslashlarni ham o'z ichiga olgan.

John Atkinson (1957, 1964) motivatsiya va xavfni baholash o'rtasidagi munosabatni o'rganib, muvaffaqiyatga erishish ehtimoli va muvaffaqiyatning qiymati o'rtasidagi mahsulot sifatida motivatsion kuchni ifodalovchi matematik modelni taklif etdi. Atkinson modeliga ko'ra, eng kuchli motivatsiya 50% muvaffaqiyat ehtimoli bo'lgan vazifalar uchun yuzaga keladi.

Zamonaviy tadqiqotlarda **O'z-o'zini belgilash nazariyasi (SDT)** (Deci & Ryan, 1985, 2000) motivatsiyaning ichki (intrinsik) va tashqi (ekstrinsik) turlari o'rtasidagi farqni chuqur tahlil qiladi. SDT nazariyasida uchta asosiy psixologik ehtiyoj — mustaqillik (autonomy), kompetentlik (competence) va aloqadorlik (relatedness) — muvaffaqiyat motivatsiyasining sifatini belgilovchi asosiy omillar sifatida ko'rsatiladi.

2.2. O'quv motivlari va ularning tasnifi

O'quv motivlari masalasi rus psixologiyasida A.N. Leontyev (1975), P.Ya. Galperin (1966) va V.V. Davydov (1986) ishlarida faoliyat nazariyasi doirasida o'rganilgan. L.I. Bozhovich (1972) o'quv motivlarini keng ma'noda bilish motivlari (bilimga qiziqish, kasbiy qiziqish) va ijtimoiy motivlar (burchni anglash, baholashga munosabat) deb ikki guruhga ajratgan.

A.A. Rean va V.A. Yakunin (1999) oliy ta'lim talabalarida o'quv motivlarining tuzilishini o'rganib, eng ko'p uchraydigan motivlar qatoriga kasbga tayyorlanish, bilim olish, stipendiya va jamoat tazyiqidan qochish motivlarini kiritgan. Ular tomonidan ishlab chiqilgan metodika keyinchalik keng tatbiq etildi.

Carol Dweck (2006) ta'limga nisbatan **o'sish nuqtai nazari (growth mindset)** kontseptsiyasini kiritib, qobiliyatlarni o'zgaruvchan va rivojlantiriladigan deb bilgan talabalar qiyinchiliklar oldida chidamliroq ekanligini isbotladi. Bunday talabalar muvaffaqiyatsizlikni shaxsiy mag'lubiyat sifatida emas, balki o'rganish imkoniyati sifatida talqin qiladi.

2.3. Shaxsiy determinantlar

Shaxsiy determinantlar tushunchasi ostida psixologiyada shaxsning muvaffaqiyat motivatsiyasini shakllantiradigan va boshqaradigan nisbatan barqaror individual-psixologik xususiyatlar tushuniladi. Eng ko'p o'rganilgan determinantlar quyidagilardir:

- O'z-o'ziga ishonch va o'z-o'ziga samaralilik (Bandura, 1977, 1986);
- Locus of control — nazorat markazi (Rotter, 1966);
- Chidamlilik va bardoshlilik — grit (Duckworth et al., 2007);

- Emotsional intellekt (Goleman, 1995; Mayer & Salovey, 1997);
- Vijdonlilik — Big Five modeli doirasida (Costa & McCrae, 1992);
- Kelajakka yo'nalganlik va vaqt perspektivi (Zimbardo & Boyd, 2008).

Duckworth va hamkasblari (2007) «grit» — uzoq muddatli maqsadlarga nisbatan ishtiyoq va chidamlilikni o'lchaydigan kontsepsiyani ishlab chiqib, uning akademik muvaffaqiyat bilan bog'liqligini aniqladi. Ayniqsa, qiyin va uzoq davom etadigan akademik vazifalar uchun grit ko'rsatkichi IQ dan ham yaxshiroq prognoz qiluvchi deb topildi.

III. MATERIAL VA METODLAR

3.1. Tanlanma va tadqiqot dizayni

Tadqiqot 2025–2026 o'quv yilida O'zbekiston oliy ta'lim muassasalarida amalga oshirildi. Tanlanma quyidagi xususiyatga ega:

Ko'rsatkich	Miqdor / Ma'lumot	Foiz (%)
Jami ishtirokchilar	214 talaba	100%
Ayollar	119	55.6%
Erkaklar	95	44.4%
Yosh oralig'i	18–23 yosh	—
O'rtacha yosh	20.4 ± 1.2 yil	—
1–2-kurs talabalari	112	52.3%
3–4-kurs talabalari	102	47.7%

1-jadval. Tadqiqot tanlanmasining tarkibi

Tadqiqot dizayni sifatida korrelyatsion-dagnostik yondashuv tanlandi. Ma'lumotlar bir vaqtda (cross-sectional) yig'ildi. Ishtirokchilar o'z ixtiyori bilan qatnashib, anonimlik kafolatlanganidan so'ng so'rovnomalarni to'ldirdi.

3.2. Tadqiqot usullari va metodikalari

1. A.A. Rean va V.A. Yakunin metodikasi («O'quv motivlarini o'rganish», 16 ta motiv): talabalarining asosiy o'quv motivlarini aniqlash va ularni darajalar bo'yicha tartiblash uchun ishlatildi. Shkala 5 ballik (Likert) formatida. Motivlar 4 guruhga ajratiladi: kasbiy, bilish, ijtimoiy va tashqi.

2. T. Ehlers «Muvaffaqiyatga intilish motivatsiyasi» shkalasi (41 ta modda): muvaffaqiyatga intilish va muvaffaqiyatsizlikdan qochish motivlari nisbatini aniqlash. Natijalar quyidagi darajalarga ajratiladi: past (1–10), o'rta-past (11–16), o'rta-yuqori (17–20), yuqori (21+) ball.

3. Modifikatsiyalashtirilgan «Shaxsiy determinantlar» anketa-so'rovnomasi (R.S. Nemov asosida, muallifning modifikatsiyasi): o'z-o'ziga ishonch, maqsadga intilish, chidamlilik, locus of control va emotsional barqarorlik kabi 6 ta determinantni o'lchash uchun foydalanildi. Har bir determinant 10 ta modda orqali baholanadi.

4. Prokrastinatsiya indeksi (C. Lay, 1986, adaptatsiya): o'qishni keyinga surib qo'yish tendentsiyasini baholash uchun qo'shimcha ko'rsatkich sifatida foydalanildi.

3.3. Ma'lumotlarni qayta ishlash

Statistik tahlil IBM SPSS Statistics 26.0 dasturi yordamida amalga oshirildi. Qo'llanilgan usullar:

- Tasviriyy statistika: o'rtacha qiymat (M), standart og'ish (SD), minimal va maksimal qiymatlar;
- Pearson korrelyatsion tahlili — miqdoriy ko'rsatkichlar o'rtasidagi bog'liqlikni aniqlash;
- Mann-Whitney U testi — mustaqil guruhlarini solishtirish;
- Klaster tahlili (k-means) — motivatsion profilni bo'yicha talabalarni guruhlash;
- Ko'p o'zgaruvchili regressiya tahlili — shaxsiy determinantlarning prognoz kuchi.

Statistik ahamiyatlilik chegarasi $p < 0.05$ sifatida belgilandi. Korrelyatsiya kuchini baholashda Cohen (1988) mezonlari qo'llanildi: $r < 0.3$ — zaif, $r = 0.3 - 0.5$ — o'rtacha, $r > 0.5$ — kuchli.

IV. NATIJALAR

4.1. Muvaffaqiyat motivatsiyasining umumiy ko'rinishi

T. Ehlers metodikasi bo'yicha talabalarda muvaffaqiyat motivatsiyasining taqsimlanishi quyidagicha:

Motivatsiya darajasi	Ball	n	%	M ± SD
Past	1–10	31	14.5	7.8 ± 1.4
O'rta-past	11–16	58	27.1	13.6 ± 1.7
O'rta-yuqori	17–20	89	41.6	18.4 ± 1.1
Yuqori	21+	36	16.8	24.1 ± 2.3
JAMI	—	214	100	16.9 ± 4.2

2-jadval. Talabalarda muvaffaqiyat motivatsiyasi darajalarining taqsimlanishi ($n=214$)

Natijalar shuni ko'rsatadiki, talabalarining 58.4 foizi o'rta-yuqori va yuqori motivatsiya darajasiga ega. Biroq 14.5 foiz talabada motivatsiya darajasi past bo'lib, ular alohida psixologik-pedagogik e'tiborni talab etadi. O'rtacha ko'rsatkich $M=16.9$ ball ($SD=4.2$) o'rta-past va o'rta-yuqori darajalar chegarasida joylashadi.

4.2. O'quv motivlarining tuzilishi va ustunlik ko'rsatkichlari

Rean-Yakunin metodikasi bo'yicha eng yuqori ball to'plagan motivlar (5 ballik shkala bo'yicha o'rtacha):

№	Motiv mazmuni	M	SD
1	Mutaxassis bo'lish, yaxshi bilim olish	4.61	0.71
2	Kasbiy faoliyatda muvaffaqiyatga erishish	4.47	0.83
3	Diplom olish	4.38	0.91
4	Ota-onalar talabini bajarish	4.12	1.04
5	Bilim olish, dunyoqarashni kengaytirish	3.89	0.98
6	Stipendiya olish	3.74	1.12

7	O'rtoqlar jamoasida munosib o'rin egallash	3.51	1.18
8	O'qituvchilardan ijobiy baho olish	3.29	1.21

3-jadval. O'quv motivlarining o'rtacha baholari (Rean-Yakunin metodikasi, n=214)

Natijalar shuni ko'rsatadiki, talabalarda kasbiy va bilish motivlari ustunlik qiladi ($M=4.61$ va $M=4.47$). Biroq shuni ta'kidlash lozimki, «diplom olish» kabi tashqi motiv ham yuqori o'rinni ($M=4.38$) egallaydi, bu ta'lim tizimidagi muayyan muammoni aks ettiradi.

4.3. Shaxsiy determinantlar tahlili

Shaxsiy determinantlar so'rovnomasi natijalari ko'rsatdiki, talabalarda **o'z-o'ziga ishonch** ($M=7.2/10$), **maqsadga intilish** ($M=6.8/10$) va **chidamlilik** ($M=6.4/10$) eng yuqori ko'rsatkichlarga ega. Eng past ko'rsatkich **ichki locus of control** bo'yicha qayd etildi ($M=5.9/10$), bu talabalarining bir qismi o'z muvaffaqiyatini tashqi omillarga bog'lashini bildiradi.

4.4. Korrelyatsion tahlil natijalari

Pearson korrelyatsiya koeffitsientlari tahlili quyidagi statistik jihatdan muhim bog'liqliklarni aniqladi:

O'zgaruvchilar juftligi	r	P	Kuch
Ichki bilish motivlari — Muvaffaqiyat motivatsiyasi	0.67	<0.001	Kuchli
O'z-o'ziga ishonch — Muvaffaqiyat motivatsiyasi	0.61	<0.001	Kuchli
Maqsadga intilish — Muvaffaqiyat motivatsiyasi	0.58	<0.001	Kuchli
Chidamlilik — Muvaffaqiyat motivatsiyasi	0.49	<0.01	O'rta
Ichki locus of control — Muvaffaqiyat motivatsiyasi	0.44	<0.01	O'rta
Tashqi motivatsiya — Prokrastinatsiya	0.53	<0.001	Kuchli (+)
Kurs — Muvaffaqiyat motivatsiyasi	0.31	<0.05	Zaif

4-jadval. Asosiy ko'rsatkichlar o'rtasidagi Pearson korrelyatsiyasi (n=214)

Barcha uch gipoteza statistik jihatdan tasdiqlandi. Ichki bilish motivlari va muvaffaqiyat motivatsiyasi o'rtasidagi kuchli korrelyatsiya ($r=0.67$, $p<0.001$) H_1 ni to'liq tasdiqlaydi. O'z-o'ziga ishonch va maqsadga intilish kabi determinantlarning kuchli korrelyatsiyalari H_2 ni isbotlaydi. Tashqi motivatsiya va prokrastinatsiya o'rtasidagi $r=0.53$ bog'liqlik H_3 ni qo'llab-quvvatlaydi.

Ushbu tadqiqot oliy ta'lim talabalarida muvaffaqiyat motivatsiyasi, o'quv motivlari va shaxsiy determinantlar o'rtasidagi psixologik bog'liqliklarni empirik jihatdan aniqlashga qaratilgan bo'lib, quyidagi asosiy xulosalarga kelindi:

1. Talabalarda muvaffaqiyat motivatsiyasi o'rta-yuqori darajada bo'lib ($M=16.9$), 58.4% talabada ijobiy tendentsiya kuzatildi. Biroq 14.5% talabada past motivatsiya pedagogik muammo bo'lib qolmoqda.
2. O'quv motivlarida kasbiy va bilish motivlari ustunlik qiladi, ammo tashqi motivlarning (diplom, ota-onalar ta'siri) ham sezilarli og'irlik kasb etishi ta'lim motivatsiyasining murakkab tuzilishini ko'rsatadi.
3. Shaxsiy determinantlar ichida o'z-o'ziga ishonch ($r=0.61$) va maqsadga intilish ($r=0.58$) muvaffaqiyat motivatsiyasining eng kuchli psixologik prediktorlari ekanligi aniqlandi.
4. Tashqi motivatsiya va prokrastinatsiya o'rtasidagi korrelyatsiya ($r=0.53$) o'quv jarayonida ichki motivatsiyani rivojlantirishning amaliy zaruriyatini tasdiqlaydi.
5. Barcha uch tadqiqot gipotezasi statistik jihatdan tasdiqlandi ($p<0.05$), bu olingan natijalarning ishonchliligini ko'rsatadi.

Adabiyotlar, References, Литературы:

1. Atkinson, J. W. (1957). Motivational determinants of risk-taking behavior. *Psychological Review*, 64(6), 359–372.
2. Bandura, A. (1977). Self-efficacy: Toward a unifying theory of behavioral change. *Psychological Review*, 84(2), 191–215.
3. Bandura, A. (1986). *Social Foundations of Thought and Action: A Social Cognitive Theory*. Prentice-Hall.
4. Bozhovich, L. I. (1972). *Problemy formirovaniya lichnosti*. Moscow: Institut prakticheskoy psikhologii.
5. Cohen, J. (1988). *Statistical Power Analysis for the Behavioral Sciences* (2nd ed.). Lawrence Erlbaum Associates.
6. Costa, P. T., & McCrae, R. R. (1992). *Revised NEO Personality Inventory (NEO PI-R) and NEO Five-Factor Inventory (NEO-FFI) professional manual*. Psychological Assessment Resources.
7. Deci, E. L., & Ryan, R. M. (2000). The 'what' and 'why' of goal pursuits: Human needs and the self-determination of behavior. *Psychological Inquiry*, 11(4), 227–268.
8. Duckworth, A. L., Peterson, C., Matthews, M. D., & Kelly, D. R. (2007). Grit: Perseverance and passion for long-term goals. *Journal of Personality and Social Psychology*, 92(6), 1087–1101.